تاریخ ۋە بىز



ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى ھەمەتلىك ئالىم جامال قارشى

ھاجى ئەكبەر مۇھەممەدنىياز

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى هىممەتلىك ئالىم جامال قارشى

هاجى ئەكبەر مۇھەممەدنىياز

موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن مۇنبەت ئىلى ۋادىسىنى باش مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى جامال قارشى هىجرىيە 628 ـ يىلى رامىزاننىڭ 5 ـ كۈنى، يەنى مىلادىيە 1231 ـ يىلى 5 ـ ئىيۇل كۈنى هازىرقى ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمىي يۇرت ئالمالىقتا ئەسلى بالاساغۇنلۇق ئۇيغۇر ئالىمى هاپىز مۇھەممەد هەزرەت ئائىلىسىدە دۇنيا كەلگەن. ئۇنىڭ ئانىسى هازىرقى ئىرانغا تەۋە بولغان مەرۋە دىيارىدا سەلتەنەت سۈرگەن توقتۇز ئوغۇزلار گۇرۇھى ئىچىدىكى مۆتىۋەر بىر ئائىلىنىڭ ئارزۇلۇق قىزى ئىدى. ئالمالىق شەهىرى 1224 ـ يىلى قۇرۇلغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ باش سىياسىي مەركىزى ئىدى.

جامال قارشى ئاتىسىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشى نەتىجىسىدە كىچىك تۇرۇپلا ئۆز دەۋرىنىڭ بۈيۈك دىنىي پېشۋاسى زەهىرۇددىن ئەشرەف ئىبنى نەجىب ئەل كاسانى هەزرەتلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقان. ئۇ تاكى مىلادىيە 1248 ـ يىلىغىچە مەزكۇر كىشىنىڭ قولىدا ئالاهىدە تەربىيەلەنگەن. 1249 ـ يىلى ئۇستازى ئۇنى ئەينى دەۋرنىڭ بۈيۈك دىنىي پېشۋاسى دەپ تەرىپلەنگەن مەشهۇر دىنىي ئالىمى شەيخ بەدرىددىن مۇهەممەد ئەل فاراهىنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتىپ بەرگەن.

مىلادىيە 1242 ـ يىلى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى چاغاتاي ئۆلگەندىن كېيىن، بىر پۈتۈن چاغاتاي خانلىقى نۇرغۇن خانزادىلەر ئارىسىدا تالاشتا قالغان. مۇسۇلمان بولۇش ئىستىكىدىكى خانزادىلەر چىڭگىزخانىنىڭ شامان ئېتىقادىغا سادىق بولۇشتا چىڭ تۇرغان خانزادىلەر ئۈستىدىن غالىپ كېلىش ئۈچۈن پۈتۈنلەي مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئالىملىرىغا تايانغان. ئەنە شۇ خىل ئېهتىياج تۈپەيلىدىن، خانلىق ئىچىدە باش كۆتۈرۈپ تۇغرۇلخان (قارچۇغا خان) نامى بىلەن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل سەلتەنەت سۈرۈشكە باشلىغان خانزادە بۇزارنىڭ ئوغلى سۇغناق تېكىن ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ ئىلىم ۋە ئەخلاقتا خانلىق بويىچە ئالاهىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغان ياش ئالىم جامال قارشىغا چىن كۆڭلىدىن قايىل بولۇپ، ئۇنى ئارزۇلۇق ئوغلى ئىلىبۇتار ۋە كەلگۈسىدىكى كېلىنى بۇلغۇن بېكەگە ئائىلە ئۇستازى بولۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. بۇلغۇن بېكە چىڭگىزخانىنىڭ چوڭ ئوغلى جۇچىنىڭ قىزى بولۇپ، جۇچىنىڭ جەسۇر ئوغلى باتۇخان 1236 ـ يىلى يازدا هازىرقى جەنۇبىي رۇسىيە ۋە شىمالىي قازاقىستان تەۋەسىدە قۇرۇپ چىققان ئالتۇن ئوردا خانلىقى

چاغاتاي خانلىقى بىلەن رىقابەتتە ئىدى. شۇڭلاشقا، چاغاتاي ئۆلگەندىن كېيىن، مۇسۇلمان خانزادىلەر شامان خانزادىلەرگە قارشى سىياسىي كۈرەشتە ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىن ياردەم قىلىشقان ئىدى. چۈنكى، باتۇخان گەرچە مۇسۇلمان بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ دانا ئۇكىسى بەركەخانىنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىنى قوللاپلا قالماي، يەنە تېخى ئۇنى ئۆزىدىن كېيىنكى ئالتۇن ئوردا خانى قىلىپ تەيىنلىگەن ئىدى. مۇشۇ ۋەجىدىن سۇغاق تېكىن ئۆز ئوغلىنى جۇچى خانىنىڭ ئارزۇلۇق قىزى بۇلغۇن بېكە بىلەن ئۆيلەندۈرۈش يولى ئارقىلىق ئارقىلىق، چاغاتاي خانلىقى تەۋەسىدىكى نوپۇزىنى كۈچەيتمەكچى بولغان ئىدى. چۈنكى، بۇلغۇن بېكە ئالتۇق ئوردا خانى باتۇخانىنىڭ سىڭلىسى ئىدى.

مىلادىيە 1241 ـ يىلى 12 ـ ئايدا بۈيۈك موڭغۇل قاغانى ئۆگەدەيخان تۇيۇقسىز قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاكىسى چاغاتايمۇ 1242 ـ يىلى شارابنى جىق ئىچىۋېلىش سەۋەبىدىن تۇيۇقسىز ئۆلگەن. بۇلارنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن تەختلا ئالتۇن ئوردا خانلىقى بىلەن چاغاتاي خانلىقى مەركىزىي قاغانلىقتىن مۇستەقىل ئىش كۆرۈشكە باشلىغان. بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولغان يېڭى موڭغۇل قاغانى كۆيۈك خان ئۆزىنىڭ چوڭ تاغىسى باتۇخانغا ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئىچكى زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەن. كۆيۈكخان 1248 ـ يىلى باتۇخانغا قارشى غەربكە يۈرۈش قىلىۋاتقىنىدا يول ئۈستىدە چۆچەكتە قازا قىلغان. قىزىق يېرى، ئۆگەدەيخاندىن كېيىن تەختنى ئۆگەدەيخانىنىڭ خوتۇنى تۈركىنا خاتۇن (كۆيۈكنىڭ ئانىسى) تولۇق بەش يىل ئىگىلەپ تۇرغىنىغا ئوخشاش، كۆيۈك خانىنىڭ تەختىنىمۇ خوتۇنى ئوغۇل قايمىش تۆت يىلدەك ئىگىلەپ ياتقان. بۇ خوتۇننى باتۇخان 1251 ـ يىلى يازلاردا ئاغدۇرۇپ، قاغانلىق تەختىنى ئۆگەدەي جەمەتىنىڭ قولىدىن تولۇي جەمەتى قولىغا ئېلىپ بەرگەن. شۇڭلاشقا تولۇينىڭ تۆت ئوغلى مۆڭكۈخان، قۇبلايخان، ئاربۇق بۇقا ۋە ھىلاكۇلار ھەممىسى باتۇخاننى ئىنتايىن چوڭ بىلگەن ۋە قاتتىق ھۆرمەتلىگەن. شۇ ۋەجىدىن باتۇخان بوۋىسى چىڭگىزخاندىن كېيىنكى ئەڭ كۈچلۈك نوپۇزغا ئىگە بۈيۈك ھۆكۈمدارغا ئايلانغان.

باتۇخان ھايات ۋاختىدا تولۇي جەمەتىنىڭ سىياسىي تەسىرى ھازىرقى ئىچكى ـ تاشقى موڭغۇل تەۋەسى بىلەن خىتايدىلا كۈچلۈك ئىدى. لېكىن، 1255 ـ يىلى باتۇخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مۆڭكۈخان باتۇر ئىنىسى ھىلاكۇنى غەربىي ئىسلام دۇنياسىنى تولۇق ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىپ، شىمالدىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ نوپۇزىنى غەربىي ئاسىيادا چەكلىمەكچى بولغان. ھىلاكۇ شۇ يىللا غەربكە يۈرۈش قىلىپ، 1256 ـ يىلى قورقۇنچلۇق ئالامۇت قەلئەسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، 1258 ـ يىلى 2 ـ ئايدا باغدادنى ئىشغال قىلىپ، بەش ئەسىرلىك ئابباسىيلار سۇلالىسىنى مۇنقەرز قىلغان. دەل مۇشۇ چاغدا ھازىرقى خىتاي سىچۇەندىكى دايۇي تېغىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقان مۆڭكۈخانغا ئوق تېگىپ 1259 ـ يىلى قازا قىلغان. بۇ ۋەقە مەركىزىي ئاسىيادا يۈز يىللىق داۋالغۇشقا سەۋەب بولغان. ئالىم

جامال قارشىنىڭ ئالمالىقتىن قەشقەرگە سۈرگۈن قىلىنىش ۋەقەسىنىڭ ئارقا كۆرۈنىشىمۇ دەل مۇشۇ يەردىن باشلانغان ئىدى.

مۇسۇلمانلارغا، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلغان قاغانلار ۋە خانلار ئارقا - ئارقىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بىر مەھەل ئاچچىقىنى ئىچىگە يۇتۇپ يۈرگەن شامان ئېتىقادلىق خانزادىلەر مۆڭكۈخانىنىڭ ئىنىسى ئارىق بۇقىنى يېڭى قاغان قۇبلايغا قارسى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتقان. ئارىق بۇقا 1260 - يىلىدىن باشلاپ يايلاقتا كەڭ كۆلەمدە ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلىشقا باشلىغان. گەرچە قۇبلايخان ئۆز ئىنىسىنىڭ موڭغۇلىيەدە تەخت تالىشىش ئۈچۈن ئىسيان كۆتۈرۈشىكە هازىرلىنىۋاتقان مەلۇماتلارنى دەل ۋاختىدا تاپشۇرۇۋالغان بولسىمۇ، لېكىن چوڭ ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇپ بۇنىڭغا مەلۇم بىر مەزگىل سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولغان. چۈنكى، بۇ چاغدا قۇبلايخان پۈتۈن كۈچى بىلەن جەنۇبىي سۇڭ خانلىقىنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلانغان ئىدى.

ئارىق بۇقا 1261 - يىلى ئىسيان كۆتۈرگەندە، بۇيۇك قاغانلىق تەختىدىن مەھرۇم قالغان ئۆگەدەي خانلىقى ئۇنى پائال قوللىغان. لېكىن، چاغاتاي خانلىقى ئارىق بۇقىنىڭ ئىسيانىنى قوللىمىغانلىقى ئۈچۈن، ئارىق بۇقا 1262 - يىلى چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى ئالمالىق شەھىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بۇ شەھەرنى يۇز يىلغىچە قايتا ئەسلىگە كېلەلمىگىدەك دەرىجىدە تولۇق خانىۋەيران قىلىۋەتكەن. مەزكۇر قەدىمىي شەھەر ئاخىرقى قېتىم 1367 - 1388 - يىللىرى ئەمىر تۆمۈر تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن قايتا ئەسلىگە كېلەلمىگەن.

ئارىق بۇقا ئالمالىقنى ۋەيران قىلىۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزىنى قوللىمىغان چاغاتاي خانلىرى ۋە خانزادىلەرنى ئۆلتۈرۈپلا قالماي، يەنە تېخى مۇسۇلمان دىنىي پېشۋالار، جامائەت ئەربابلىرى ۋە يۇرت چوڭلىرىنىمۇ قەست قىلماقچى بولغان. بۇ چاغدا ئەمدىلا 31 ياشقا كىرگەن ياش ئۇيغۇر ئالىمى جامال قارشىمۇ ئارىق بۇقا تەرىپىدىن قەتلى قىلىنىش خەۋپىدە قالغان. هالقىلىق پەيتتە، پۈتۈن خانلىقنىڭ مۆتىرى سەدىر ئەزەم بۇرھانىدىن جامال قارشىنى ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئۇنى قەشقەرگە سۈرگۈن قىلىش تاكتىكىسى ئارقىلىق زالىم شامان مۇرىتى ئارىق بۇقىنىڭ قىلىچىدىن قوغداپ قالغان.

جامال قارشىنىڭ «قارشى» تەخەللۇسى هەققىدە ئىككى خىل قاراش بار. بىرى ئىلمىي ئاساسى بار بولغان قاراش بولۇپ، ئۇنىڭدا «قارشى» ئاتالغۇسىنىڭ «ئوردا ۋە ساراي» مەنىسى بارلىقىنى، جامال قارشى ئەينى چاغدىكى چاغاتاي خان ئوردىسىنىڭ تايانچ ۋە نوپۇزلۇق كىشىلىرىدىن بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن «ئوردا ئەربابى ياكى ساراي مۆتىۋىرى» دېگەن مەنىدە جامال قارشى دەپ شۆھرەت تاپقان.

ئەل ئىچىدىكى ئاغزاكى بايانلارغا قارىغاندا، ئالىم جامال قارشى ئەينى چاغدا بىر قاتار قورقۇنچلۇق جىنايەتلىرى بىلەن بىر پۈتۈن تۈركىستاننى زىلزىلىگە سالغان ئارىق بۇقاغا قارشى تۇرغان مۆتىۋەرلەر ئىچىدىن ساق قالغان يېگانە كىشى بولغاچقا، ئاۋام ئۇنى «قارشى» تەخەللۇسى بىلەن ئاتاشقانىدى. شۇڭا، ئەسلى ئىسمى ئوبۇل فەزلى ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد بولغان ئالمالىقلىق ياش يىگىت ئالىم جامال رەسمىي ھالدا جامال قارشى دېگەن نام بىلەن تارىخقا پۈتۈلگەن.

جامال قارشى 1263 ـ يىلىدىن باشلاپ تاكى 1272 ـ يىلىغىچە قەشقەر مۆتىۋىرى سەدرى ئەزەم كامالىددىن ھەزرەتىنىڭ يول كۆرسىتىپ مەدەت بېرىشى ۋە يېتەرلىك شارائىت يارىتىپ بېرىش دېگەندەك تۈرلۈك ئىلتىپاتلىرى نەتىجىسىدە قەشقەر خانلىق كۈتۈپخانىسىدا ئىلمىي ئىزدىنىش قىلىپ، كېيىنكى ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئۈچۈن خام ئەشيا توپلىغان. لېكىن، ئارىق بۇقا ئىسيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆگەدەيخانىنىڭ 5 ـ ئوغلى قاشخانىنىڭ ئوغلى قايدۇ قوبلاي قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن، چاغاتاي خانى دۈۋامۇ بۇ ئىسيانغا قوشۇلغان. ئاقىۋەت، قەشقەر ۋەزىيىتىمۇ داۋالغۇپ كەتكەچكە، جامال قارشى 1272 ـ يىلى غەربىي تۈركىستاندىكى تاشكەنت شەھىرىگە يۆتكىلىپ، كېيىنكى يىلى تاشكەنتتىن سىر دەريانى بويلاپ بۈيۈك سالجۇقلارنىڭ بوۋىسى سالجۇق دەپنە قىلىنغان جەنۇب ۋە بارچىكەند قاتارلىق يۇرتلارنى زىيارەت قىلىپ، بۇ يۇرتنىڭ ئەڭ داڭلىق ئالىمى شەيخ ھېسامىددىن ھامىد ئىبنى ئاسىم بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ فىقھى كىتابىنى تەھرىرلەپ بەرگەن. ئاندىن كېيىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، 1282 ـ يىلى ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ئالىم جىيەنى جەۋھەرى يازغان تۆت تومۇق ئەرەبچە لۇغەتنى قىسقارتىپ، لۇغەتتىكى ھەممە ئەرەبچە سۆزلۈكنىڭ پارسچە مەنىلىرىنى يېزىپ چىقىپ، «ئەس سۇراھ مىنەس سىھاھ (سىھاھ لۇغىتىدىكى تولۇق ۋە ساپ سۆزلۈكلەر)» ناملىق ئەسىرىنى قەلەمگە ئالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن, قايدۇ ۋە دۇۋا ئىسيانىنىڭ تارىم ۋە يارىش ۋادىسىنى مالىمان قىلىشى سەۋەبىدىن جامال قارشى يەنە بىر قېتىم مىلادىيە 1303 ـ يىلىغىچە غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەممە مۇھىم شەھەرلەرگە ئىلمىي سىياھەت ۋە زىيارەتكە بېرىپ، نۇرغۇن بۈيۈك ئالىملار ۋە تەۋەررۈك شەيخلەر ئۇچرىشىپ، ئۆزىنىڭ كېيىنكى ئۆلمەس ئەسىرى ئۈچۈن كۆچلۈك بىرىنچى قول ماتېرىيال مەنبەسى توپلاپ چىققان.

مىلادىيە 1303 ـ يىلى جامال قارشى ئەڭ ئاخىرقى ئۆلمەس بىباھا ئەسىرى بولمىش مۇلھاقاتۇس سۇراھ (سۇراھ ناملىق ئەسەرگە تولۇقلىما) ناملىق ئەسىرىنى پۈتتۈرۈپ ئۆزۈن ئۆتمەي ۋاپات بولۇپ كەتكەن. بۇ مەزگىل ئىسيانچى قايدۇنىڭ ئۆلگىنىگە ئىككى يىل توشۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى جەبە (چاپار) ئۆگەدەي خانلىقىنىڭ يېڭى خانى بولغان نىسبەتەن تىنچ بىر مەزگىل ئىدى. كېيىنچە جەبەمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ،

ئۆگەدەي خانلىقىنىڭ پۈتۈن زېمىنى يۈەن سۇلالىسى بىلەن خوشنا چاغاتاي خانلىقى تەرىپىدىن تولۇق قوشۇۋېلىنغان.

قىسقىسى، قاراخانىلار دەۋرىدە بىر مۇنچە ھەممەتلىك ئۇيغۇر ئالىملىرى ئۇيغۇر ۋە تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى ھەققىدە نۇرغۇن كىتاپلارنى يازغان ۋە ھەر خىل تىلدىكى قىممەتلىك كىتاپلارنى تەرجىمە قىلدى. بىراق، بۇ ئەسەرلەردىن بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىرىنى ھىسابقا ئالمىغاندا، بىزگە تېخى نامەلۇم بولغان يەنە بىر مۇنچە ئەسەرلەرنىڭ بارلىقىدىن شۇبھىلەنمەيمىز، ئەلۋەتتە. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە ئۆز دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى يۈكسەك مەدەنىيەتنى نامايەن قىلىدىغان تەڭداشسىز قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەرمۇ بار ئىدى.
بىز قاراخانىلار دەۋرىدە كامالەتكە يەتكەن ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا تولۇق خەۋەردار بولمىساقمۇ، ئەمما قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەردە، بالاساغۇندا يېتىشىپ چىققان ئالىملارنىڭ ئىسىملىرى ۋە ئەسەرلىرىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ئىچىدە ئالمالىقتا تۇغۇلغان مەزكۇر ھەممەتلىك ئۇيغۇر ئالىمى جامال قارشى يازغان «ئەس سۇراھ مىنەس سىھاھ» ۋە «مۇلھاقاتۇس سۇراھ» ناملىق بىباھا ئەسەرلىرى ئالاھىدە ئورۇن تۇتماقتا.

جامال قارشى (ئەسلى ئىسمى ئەبۇل فەزلى ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد ئالمالىقلى) . ئۇنىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق ئۇيغۇر بولۇپ، ئۆزى ئالمالىقتا (ھازىرقى قورغاستا) تۇغۇلغان، ئىجادىي پائالىيىتىنى قەشقەردە ئۆتكۈزگەن. جامال قارشى ھىجىرىيىنىڭ 681 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 1282 ـ يىلى قەشقەردىكى ساچىيە مەدرىسىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ جىيەنى ئەل جەۋھىرىنىڭ «ئەسسىھاھ فىل لۇغەت» (ساپ سۆزلۈكلۈك لۇغەت) ناملىق 4 جىلدلىق نوپۇزلۇق كىتابىنى «ئەس سۇراھ» (ھەقىقى، تولۇق، ساپ ۋە ئوچۇق مەنىلىك لۇغەت) دېگەن نامغا ئۆزگەرتىپ، ئەرەپچىدىن پارىسچىغا تەرجىمە قىلدى. 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەپچە ئىلاۋە بىلەن «مۇلھاقاتۇس سۇراھ» (سۇراھقا تولۇقلىما) دېگەن مەشھۇر ۋە بىباھا لۇغەتنى يېزىپ چىققان.
جامال قارشىنىڭ «سۇراھ» قا يازغان ئىلاۋىسى بۈيۈك قاراخانىلار دەۋرىدە ۋە كېيىنكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە مەركىزىي ئاسىيادا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىملار، مەشھۇر شەخسلەر، دىنىي ئالىملار ۋە شەيخلەرنىڭ تارىخىنى ھەمدە شۇ دەۋردىكى مەنىۋى ھاياتىنى يۈرۈتۈپ بېرىشتە زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. جامال قارشىنىڭ بۇ ئۇسلۇبىنى مەرھۇم ئۇيغۇر دىنىي ئالىمى مۇھەممەد سالىھ داموللا ھاجىم ئۆزىنىڭ ئەرەبچە ـ ئۇيغۇرچە قامۇس ناملىق چوڭ لۇغىتىدە جانلىق شەكىلدە قوللانغان ئىدى.
بۇ ئىلاۋىنىڭ قولىيازمىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا م. س. ئاندىرىۋ تەرىپىدىن تېپىلىپ، ف. ب. نەلفىكىن تەرىپىدىن ئاسىيا مۇزېيىغا تاپشۇرۇلغان، ھازىرمۇ شۇ يەردە ساقلانماقتا.